

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 7
(18740)

2016 чылдың
январь 26
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ААС-КЕЖИКТИГ ХҮНДЕ

Архивтин төөгүлүг документи-ринден алырга, Чаа-Хөл кожуун 41 чылда тургустунган. Бо чылын тургустунганындан бээр 75 чыл лан оюн демдеглээр.

Кожууннун эрткен үезин сактып гаалаар болза, кончуг нарын лер ооң төөгүзүнге база тур- н. Саян-Шушенск ГЭС-ти үстүкү ргаларның дорт айтышкыны- ле тудуп тургузарга, Чаа-Хөл жууннун дыка улуг девискээри адаанче кирип, ооң хөөлбээнге ыскан. Чаа-Хөл, Кара-Тал, Үрбүн урлар далай адаанче кире бер- нер.

Чаа Чаа-Хөлдүн тудуун 1974 лда эгелээн. Чаа туттунган жыңнарже 1980 чылдан эгелээш, 85 чылга чедир Чаа-Хөл, Кара-Тал, Үрбүн суурлардан ниитизи- ле 800 ажыг өрегениң 5 муң ре чурттакчыларын чаа кожуун вүнче көжүрер ажилды органи- стаан.

Саян-Шушенск ГЭС туттунуп рда, Чаа-Хөл кожууннун хөгжүл-

дизин ооң-биле холбап турган. Ынчалза-даа Совет Эвилели буступ дүшкен соонда, хайнып турган ажил хенертен шимчээшкин чок турупкан. Планнап турганы 400 олуттук Куль- тура бажыңының тавааның казып каан оңгары «тураскаал» бооп артып калган.

Ооң соонда Культура бажыңы- ның тудуу барык 30 чыл дургузунда ону тударынга акша-хөреңгиниң чогундан шуут шимчээшкин чок турган. Сөөлгү 3 чылда Кызылда «Евротудуг» кызыгаарлаттын- ган ниитилелдин тудугжулары, ооң удуртукчузу Людмила Иргит- овна Ондар, кол инженери Сергей Федорович Пономарев олар ук тудугнун тудуун шапкынчыдып, ажылгалга кириеринге чедир улуг күштү үндүрүп тургаш, тыва чоннун национал байырлалы — Шагаа бүдүүзүнде чаа-хөлчүлөргө улуг белекти сөңнээнер.

Эрткен субботада Чаа-Хөлдүн чаа туттунган Культура одааның байырлыг ажыдышкыны болган.

Ол байырлалга чаа-хөлчүлөр, оларның аңгы-аңгы черлерде чурт- тап чоруур чаңгыс чер-чурттуглары, аалчылар, республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг мастерлери, культура ажилдакчылары хөйү- биле кирип, ол улуг байырлалда өөрүшкүзүн чаа-хөлчүлөр-биле деңге үлежип, белек-селээн тып- сып, байырлааннар.

Чаа Культура одааның байыр- лыг ажыдышкынынга, кызыл кожаазын кезер ёзулалга Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол, Дээди Хуралдың Дарга- зы К.Т.Даваа, Тываның Чазааның сайыттары, кожууннун удуртукчу- лары, ук тудугну кыска үеде кириер дээш, шалыпкын ажилдаан тудуг- жулар киришкеннер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оол кызыл кожааны кес- кен соонда, Культура одааның чырык, делгем көрүкчүлөр за- лынче кирип келгеш, Чаа-Хөл

(Уланчызы 2-ги арында).

Улуг-Хемден медээлер

РОССИЯНЫҢ 100 ТЕРГИИН ШКОЛАЛАРЫНЫҢ БИРЭЭЗИ

Шагаан-Арыгның № 1 школазының төөгү болгаш ни- ти билиглер башкызы, школа директорунун кижизидилге талазы-биле оралакчызы Людмила Сергеевна Спирина Красноярскиниң педагогика институтун дооскаш, школага үзүктел чокка 26 чыл дургузунда ажилдаан. 2006 чылда кижизидилге талазы-биле оралакчызынга томуйлаткан соонда, аңгы-аңгы угланышкыннарлыг ажилдарны кылган.

2015-2016 өөредилге чылында кижизидилге ажылы- биле кады директорнун хүлээлгезин күүседип ажилдап эгелээн. Патриотчу кижизидилге талазы-биле кылган ажылын база школаның аңгы-аңгы адырларының чорудуп турар төлөвилелин Бүгү-россияның Санкт-Петербургка болуп эрткен мөөрейинге кириштиргеш, «Россияның 100 эң тергийн школазы» бөдик атты база «Тергийн директор» деп атты чаалап алган.

№ 1 школа кожууннун өөредилге черлериниң аразында кижизидилге талазы-биле эң-не тергийн сагылга-чурумнуг деп санаттынып, каш чыл улай өөредилге эргелелиниң, ко- жуун чагыргазының шаңналын ап келген. Бүгү-россияның 100 тергийн школаларының бирээзинге төлөптүг бол- ган №1 школага, директорнун хүлээлгезин күүседип турар Людмила Сергеевнага моон-даа соңгаар улуг мөөрейлерге тиилеп, чедишкынниг болурун күзедивис.

ӨРЕ ТӨЛЭЭРИНИҢ АЙЫ

Улуг-Хем кожууннун чагырга даргазы Мөргөн Анай-оол декабрь айның төнчүзүнде кожууннун төп одалгазының байдалын хынап чораан.

Эрткен чылдың сөөлгү хүннеринде төп одалга черинде одаар хөмүрнүн курлавыры 4095 тонна. Ону 24 хонук дур- гузунда одаар. Одаар хөмүрнү удур дажып эккеп турар, хөмүр уургайында 4711 тонна хөмүрнү сөөртүрү арткан. Бир хонукта одаар чарыгдал 160 тонна. Одаар хөмүрнүн чарыг- далы даштын агаарның байдалындан база хамааржыр.

Декабрь айның төнчүзүнден эгелеп соок дыңзып эге- лээн. Кожууннун бүгү албан черлериниң одалга систе- мазынга үрелишкыннер болдурбазы-биле харысалга улгадыр. Ажилчыннар дыка кызып ажилдап турар.

Чылыг база изиг суг дээш чурттакчы чоннун өрөзи 29 млн. 200 муң рубль. А электри чарыгдалы дээш 32 мил- лион 464 муң рубль өрелиг. Айыттыганы өрөлөриниң артын- да улуг бүдүрүлгениң чарыгдалдары, шалың акшалары, чурттакчыларның боттарының-на тамчыктыг чуртталгазы бар болгай. 319 чурттакчыга коммунал ачы-дузазын төлөп алыры-биле күрүнениң субсидия дузаламчызы 511532 рубльге санаттыганы. Ынчангаш кожуун чагыргазы январь айны коммунал ачы-дуза чедирилгелериниң өрөлөрин төлээр айлар кылдыр чарлаан болгаш эң ылаңгыя ажил- дап турар кижилер өрө чок болурун чедип алыр ажилды чорудуп турар.

Саяна ХОВАЛЫГ,
«Улуг-Хем» солуннун корреспондентизи.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ЧИЗЕЗИНГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Шагаан-Арыг хоорайның болгаш суурларының план- дөзевилелинден чизе участоктарын тускайлаан. Кожуунда 1 инструктор, 6 саналга участоктары тургустунган.

Хоорайның болгаш сумуларның чизе ажилдарынга хамаарыштыр хыналдаларны чоруткан. Хыналданың түңнелинде чедир кылдынмаан ажилдар база илерээн. Чедир кылыр ажилдар: кудумчулар аттарын чаартыр, адресстер чок кудумчуларга адресстерни азар, бажыңнар дугаарларын азып кылыр, көдээ ажил-агий чизезин чорудуп турар номнарны чедир долдурар дээш, оон-даа өске. Бо ажилдарны кыска хуусаа дургузунда кылырын харысалгалыг кижилерге сагындырып, дааскан.

2016 чылда эртер чизе кол күрүнө айтыры, ооң түңнели келир үеде көдээ ажил-агийның сайзыралынга улуг идиглиг болур дээрзин утпаза эки.

Чинчи ХОВАЛЫГ,
Улуг-Хем кожуунда чизе килдизиниң специализи.

ААС-КЕЖИКТИГ ХҮНДЕ

Чаа-Хөл кожуунун чагыргазының даргазы С.М.Сарбаакайының улуг байырлалга чыгып келгеннерге байырын чедирип турары.

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

кожуунун ат-алдарлыг кижилери-биле Чолукшуга езулалын кылып, олар-биле сол-мендизин айтыржып, ак кадактары-биле солукшаннар.

Чаа-Хөлдүн чаа Культура одаан аядып тургаш, Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.Кара-оол байыр чедирип:

— Амыргын-на, амыргын, хүндүткелдиг чаңгыс чер-чурттугларым! Сол-менди-ле кыштап тур силер бе? Ыт-куш, дымаа-халаа сол-дур бе? Аарыгаржык өршээлдиг-дир бе? Чиик-чаагай туру силер бе? Бүгү-ле чүве өршээлдиг болза, эки-дир оо? Ындыг-ла турар болзунам!

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Силерге хүндүткел илередип тур мен! Бо залда чыгып келген чонум, силер-биле база чолукшуп тур мен! Дыка-ла үр көрүшпедивис аа. Мен база силерни сакты бердим.

Сөөлгү катат 2010 чылдың март 4-те Шанчыга школа аядышыкынынга кээп чораанымны кончуг эки сактыр-дыр мен. Ынчан кээп чорааш, чаа клуб туттуруп калбас болзумза, бээр черле келбес мен деп аазаан кижилер мен. Хамыктың мурнунда бодумнун мурнумга ындыг сөстү берген мен. Ол аазаашкыным боттаны бергенинге аажок өөрүп тур мен! Силерге ол дээш изиг байырымны Тыва Республиканың Чазааның болгаш Дээди Хуралдың мурнундан чедирип тур мен!

Чаа клубтуң салым-чолу дыка берге болган дээрзин силер шупту кончуг эки билер силер. Совет Эвилелиниң үзүндө тудуп эгелээш, барык 30-40 чылдар дургузунда туттунмай

Чаа Культура одааның кызыл кожаазының кезишкенин езулалы.

келген клуб-ла болгай. Бо клубту тудуп бээр бис деп та чеже депутаттар, та чеже даргалар аазаан чүве. Тудуг талазы-биле дыка хөй сайыттар бо клубтуң тудуу дээш ажилындан дүжүрткен чүве. Тудуг, шынап-ла, дыка берге болган. Ооң дугайында силерге чугаалаар болза, дыка узун төөгү-дүр. Бо өөрүшкүлүг хүнде ону сагынгаш канчаар деп бодап тур мен. Кол-ла чүве Культура одаа туттунган чүве болганда, багай чүүлдерни утупканы дээр!

1972 чылда Кызыл-Дагга мээң ачам школа директорлап тургаш, ийи каът чаа школыны туттурган. Бодунуң соонга мындыг улуг буянныг исти артырып каан. Улус-чону аңаа улуг өөрүшкүзүн илередип чоруур дээрзин билер мен. Ол чаа школага 1 класска өөренип эгеледим. Чеже-чеже чаштар ол школаның ачызында эртем-

билиг чедип ап чоруурлар-дыр!

А мен кажан 1998 чылда Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынче кордакчылап кирип турумда, Чаа-Хөл кожуунунуң чону мени деткээн-не болгай. Мен ону үргүлчү бодап чоруур мен. Ол дээш мен силерниң мурнуңарга берген сөзүмге албан ээ болур ужурулуг турган мен. Мээң политикаже улуг оруум силерниң ачыңарда эгелээн. Ынчангаш, мени деткээн чонумга черле албан улуг Культура одаан туттуруп бээр мээң дорт хүлээлгем-дир. Бо чылдарда ону бодап, берген сөзүмге ээ болур дээш, кады ажилдап чоруур эш-өөрүм-биле ынаар бүгү-ле күштерни у-

лаан улус бис. А-на улуг үлүс-херек бүткен! Кол-ла чүве — чаа-хөлчүлөрнүң дыка үр үеде күзеп чораан күзели боттанган! Чаа Культура одаа-биле кады ам кожуунунуң сайзыралыга улуг орук ажиттыңан деп санап болур бис! — деп, Ш.В. Кара-оол чугаалаан.

Боттарының кызымаккай күш-ажылы-биле чер-чуртун алдаржыдып чоруур, ажил-агының аңгы-аңгы адырларыга улуг үлүг-хуузу ки-

рип чораан мурнакчыларга, ук тудугну кылган тудугжуларга Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын, Хүндүлүг аттарын тывыскан.

Чаа ажиттыңан Культура одааның директору Алдынай Юрьевна Дирти-биле ужуражып, Культура одааның дугайында долузу-биле чугаалап бээрин дилээримге, ол мынча диди:

— Мында ажилдап келген улус шупту эрги Культура бажыңыга ажилдап турган тускай эртемниг специалистер-дир. Амгы үеде ниитизи-биле 15 кижиле ажилдап эгеледизис. Оларның аразындан 4 кижиле бодунуң мергежилиниң аайы-биле дээди эртемниг. Мен бодум эрткен чылын бот-өөредилге-биле Улан-Удэниң культура академиязын доостум. Арткан эштеривис тускай ортумак эртемниг. Чамдызы бот-өөредилге-биле дээди эртем чедип алыр деп турарлар.

Культура одаанда кино, концерт көөр, ужуражылгалар эрттирер 250 чымчак олуттарлыг көрүкчүлөр залы бар. Артистерниң, бот-тывынгыр уран чүүлдүн кижилериниң, концерт үндүрерде аягылаар чырык, делгем залдары, чараштанып, кеттинер өрээлдери, кино, үн аппараттары тургузар тускай өрээлдер база бар. Ажилдакчыларның өрээлдери, көрүкчүлөрнүң идик-хевин уштур, артистерниң оюн соонда душтаныр өрээлдери, чыгыг арыглары черлер дээш, чүнү чок дээр.

Ам чаа культура орду-луг апарган чонувуска ам-

Чаа туттунган Культура ода спорт залының ниити хеве

Зал долдур олурган чонга кожуунунуң танцы-самбы кыстарының байыр чедирешишкени.

«Евротудуг» кызыгаарлаттынган ниитилелдин удуртукчузу Людмила Иргитовна Ондар Тыва Республиканың Чазааның шаңналын алган.

Байырлалга келген чон.

даа эки бараан болур дээш, республика найысылалының уран чүүл мастерлерин, ат-алдарлыг кижилерни боттары-высче чалап, олар-биле дугуржулгаларны кылып, сырый ажилдаар-бис.

Культура одаанга немей чырык, делгем спорт залын тудуп каанынга аныктар улуг өөрүшкү-маңайлыг болганнар. Ам аңаа хол бөмбүүнге, баскетболга, тыва, хостуг, самбо, дзю-до хүрештерге солун маргылдааларны, ужуражылгаларны, бөлгүмнерни эрттирер аргалар долузу-биле тургустунган.

Ол чаа спорт залды Чаа-Хөл кожуунунуң үргүлчүлүгү

школазынга быжыгалаан. Удуртчузунга тыва, хостуг хүрештер Тыва Республиканың шыыр мөгелериниң бирээзи Аян Кароолович Сарааны томуйлаан.

Бо чылын кожуунунуң тургустунганындан бээр 75 чыл оо канчаар-даа эрттирер болу улуг Культура одаа, чаа чырык, делгем спорт залы баз ажиттыңан-дыр. Ынчангаш чаа хөлчүлөр, эрткен вектин 60-70 чылдарында ышкаш, улуг спортчу чедиишкенин көргүзүп эгелээринге кандыг-даа чигизин чок.

Владимир ЧАДАМБА

Авторунун тыңгалыг

Байырлалга келген аъттыг-хөлдүг араттар.

КОММУНИСТЕРНИҢ ХУРАЛЫ

Эрткен субботада, январь 23-те, РФ-тиң Коммунист партиясының Тывада салбырының отчет-сөзүмүндөгү хуралы болуп эрткен. Аңаа РФКП ТК-ның кежигүннери РФ-тиң Күрүнө Думазының депутаты Владимир Симагин, РФКП ТК-да Тываның куратору Антон Клычов олар база кээп киришкен. РФКП-ниң Тывада салбырының бирги секретары Николай Белковтун демдегел турары-биле алырга, отчеттук үениң дургузунда РФКП-ниң одуруунда көскү керлишкннер болган. Бистиң республикавыстың чижээнге экин көөрге, коммунистерден черниң Төлээлекчилер хуралында дөрт депутат болгаш курун чагыргазының дарга албан-дужаалда бир кижиге элтиштирип ажилдап турар. О дээрже улуг чедишкн. ынчалза-даа маңаа доктаа-ын, коммунистерниң Тываның ниити амыдыралына кир-илгезин калбартыры, оду-ун назы-харының аайы-биле ыяксыдар талазы-биле ажил-ам-даа уламчылаары чугула. Бо үениң иштинде комсо-

молче — 28, а коммунист партияның кежигүнүнче 263 кижиге кирген. Республикада коммунист партияның 16 кожуун чергелиг, 74 эге организациялары ажилдап турар. Кежигүннениң ниити саны — 1046. Аныяк кижилерни партия кежигүнүнге кирип алыр талазы-биле ажилды Бай-Тайга (С.С.-С.Салчак), Эрзин (С.Б.Сегбе), Таңды (С.С.Монгуш, К.К.Оюн), Кызыл (М.У.Шывык) кожууннар эки чоруткан. Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа кожууннарда бо талазы-биле ажилды долзуу-биле чорутпаан.

2014 чылдың октябрь 18-те РФКП-ниң Төп Комитетинин пленуму Подмосковьеге эрткен. РФКП ТК-ның даргазы Геннадий Зюгановтун илеткелиниң кол үзел-бодалы «Чоннуң сонуургалдары дээш демиселдин кол күжү РФКП-ниң удуртканы ажил-чын чон болур ужурлуг» дээнин маңаа демдеглэвес аргажок. Ынчангаш бис партияның идеп-кейжилерин ажилчыннарның санындан дилээривис чугула дээрзин Николай Иванович Белков илеткелинде онзалап демдеглээн.

РФКП ТК-ның акша-хөрөң-

Чаа соңгуткан дарга С.Салчак.

гилери-биле 2014 чылда Оюн Курседиге тураскаалды тургускан, Өөк суурда кызыл партизаннар Крюков болгаш Беспаловка тураскаалды, Туран хоорайга В.Ленинге тураскаалды катап тургускан. «Дайынның төлдери» ниитилелди тургузары-биле 1928 чылдан 1945 чылдарга чедир төрттүнгеннерни бүрүткээн. Оларның саны 6 муң

ажыг болган. Ол дээрже ол үеде төрттүнген херек кырында республикада бар хоочуннарның 50 хуузу-дур. Мындыг хевирлиг хемчеглер партияның ажил-чорудулгазына дыка улуг ужур-дузалыг. Чаа соңгуткан составка бо талазы-биле ажилды ам-даа уламчылаарын күзеп турарын Николай Белков илеткелиниң төнчүзүндө чугаалаан.

Улуг-Хемден Д.Данзын-оол, М.Анай-оол, Эрзинден С.Сегбе, Бай-Тайгадан С.Салчак болгаш өске-даа сөс алганнар шупту РФКП-ниң Тывада салбырының ажил-чорудулгазын чүгээр деп үнелээн. Эрзинден С.Сегбе партийжи солунну тарадып турарының талазы-биле аргадуржулгазын чыылганнарга чугаалап берген. М.К.Анай-оол партияның ролунуң улгадып турарын, чурт иштинде болгаш республикада коммунистерниң Төлээлекчилер хуралдарынче депутат кылдыр депшип турарын демдеглээш, социал четкилерни ажыглап, аныяктарны ам-даа хаара тудуп болур аргалар барын демдеглээн.

Хуралдың түннелинде ажык бадылаашкын-биле РФКП-ниң Тывада салбырының бюро кежигүнненин болгаш даргазын соңгаан. РФКП-ниң Тывада салбырының даргазына Бай-Тайга кожуунда партия салбырының даргазы Сергей Сээ-Сюрюнович Салчак эң хөй үнү алгаш, тиилээн.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТААРЫМЧАЛЫГ-ДАА БОЛ, АЙЫЫЛДЫГ

Харылзаа болгаш Интернет таварыштыр ачы-дуза чедиреринге таарымчалыг байдалдар тургустунуп турар. Ооң-биле чергелештир кем-херек үүлгедикчилери база бодунуң чон мөлчүүр чаа-чаа аргаларын чогаадып тып турар. Оларның аразында эң нептереңгейи — мобильдиг бузурукчулар. РФ-тиң ИХЯ-зының Кызыл хоорайда эргелелиниң кеземче херээн истеп тывар талазы-биле килдизиниң улуг оперативтиг төлээзи Айдың Хирлиг-оолович САТ-биле чаа хевирниң бузурукчуларының дугайында чугааны бистиң корреспондентивис кылган.

— Мобильдиг бузурукчулар деп чүү улус чүвөл? Арны канчаар тодарадып урул?

— Мобильдиг бузурукчулар өге телефон таварыштыр дан акша-төгери мегелеп таар кижилер-дир. Бузурукчулар тодарадыр мурнунда арны оорлаар аргаларын алаза чогуур.

Ирээде, мобильдиг шивиш-турар. Мобильдиг телефон кижиниң кайда турарын арадыры-биле ачы-дуза-телефонунга кожуп алы-сүмелээр. Ону кылырда ткедир, оон элээн каш үн айтырылгал салыр. Ол абонентиниң телефонунуң а-төгериинден элээн түңнүш баар. Оон шупту улуска үп турар навигаторну айтып-те, абонент акша-төгериим-тажыктыг ачы-дузаны кожуп-мен деп бодаар. А хереккы-да ол абонентилерниң ара-да бүзүрээчел, дыңнангыр-лерни баш удур тодарадып-р. Оон ам ындыг кижилер-өөредип-ле эгелээр. Эң ереңгей аргалар — акша-чалы, бир-ле кижиниң амын камгалаар дуза дилээн, и алган дугайында, теле-шугумунда үрелишкннер,

долгаптарын дилээн, ажил сүмелээн болгаш акшаны эгидип бээриниң дугайында дилеглер чоннуң телефоннарынга кээп турар.

— Айдың Хирлиг-оолович, чонга билдингир кылдыр чижек-биле чугаалап берип болур силер бе?

— Чижеглей анаа аттар чогаадып алгаш, тайылбыр-лаптайн шүве. Монгуш Кызыл Байырович симказынга мобиль-диг банк кожуп алгаш, симказын ажыглавайн барган. Ол симкада коштунган мобильдиг банкыны-даа өжүртпээн. Элээн болганда, ол симканың дугаарын өске кижиге садып алгаш, мобильдиг банк смс-тери кээп турарын билип алган. Бир катап смс-биле элээн акша келген деп медеглей бээрже, ону интернет таварыштыр өскээр шилчиде-рин шенеп көөрге, операцияның кодун ол симкаже чорудупкан. Ынчалдыр ол акша-төгерикиң ээзи бодунуң картазында акша-зын башкарып турар кижиге бар апарганын билген. А бир эвес мобильдиг банк коштунмаан азы аңаа симказын кошкаш, өй-шаанда ол симкадан мобильдиг банк ачы-дузаны өжүрүп каап-кан болза, ындыг когаралга таварышпас турган ийик.

Телефонун азы симказын чидирген улус база ындыг хевирлиг когаралдарга тавар-жып турар. Мындыг хевирлиг херектер 2015 чылдың он бир айларының дургузунда чаңгыс мээң ажилдап турар килдизимге безин 128 билдиришкн кир-ген. Эрге-хоойлу органнарынче хомудал кирибээн та чеже кижиге бар чүвөл?

— Бо шуут истеп тодара-дыры берге херектер болур бе?

— Берге, ынчалза-даа истеп тодарадып турар бис. Аңаа хөй кезинде аныяк оолдар, уруглар онаажып, шииттирип турары хомуданчыг.

— Чүү хомуданчыг болуп турар-дыр? Аныяктар тутту-руп турары бе? Азы туттуруп алганы бе?

— Кайызы-даа. Черниң че-ринде өөренип турар студент кижиге азы ажил чок аныяктарга хөй түңнүг акша келген дуга-йында медээ кээрге, аш ыттың мурнунга хораннап каан эт салгаш, «дегбес» деп команда берип кааны дег чүвө-дир ийин. Аныяктар ол аш ыт ышкаш, угаан-медерел-даа, тура-со-рук-даа чок, чиик амыдыралдың ол кезек када үеде ону шенээн ышкаш, салып каан дузаанга кирип, херекке онаажып турары хомуданчыг.

— Силерниң чугааңардан мобильдиг банк коштунмас болза эки-дир деп билип тур мен. Азы бузурукчуларның оон өске аргалары база бар бе?

— Бар. Дыка хөй. Мен мында чүгле бистиң республикавыста чоннуң хөй хомудал кирип турар таварылгаларын ки-

рип олурарым ол. Оон аңгыда аныяктарның чаа ынак эдилели, ойнаарагы, андронд телефон-нарда мобильдиг банк коштун-ган болза, хакерлерниң оларның агар санынче холгаарлаарына база бир арганы тургузуп берип турары ол.

Ынчангаш үе-биле деңге чурттаары эки-ле, ынчалза-даа ооң багай талаларын база өөренип көргөш, мобильдиг банкының кажан херегин, кайы таварылгада ол айыылдыг болу-рун шүгдүнүп көөрү чугула.

— Мобильдиг банкыдан аңгыда, кандыг кажарлааш-кыннар таваржып турарыл?

— Интернетке кандыг-бир чарлап берипкен соонда, чи-жээ, «Интернет таварыштыр ноутбук садып тур мен» дээн дирик силер. Өске региондан долгааш: «Акшаны ам шилчи-диптейн, картаңар дугаарын октаптыңар» — дээр. Элээн бол-ганда, «Телефонуңарда келген бадыткал-кодту адаптыңарам» дээр болза, кичээниңер. Ол база бузурукчуларның кончук нептереңгей аргазы-дыр.

Интернет таварыштыр ба-раан сүмелеп турган кижиге бараа-нының өртээн чоргузуптарын негээр. Олар садып алыкчының бүзүрелин чаалап алыр дээш, паспортунуң хоолгазын безин чоргузуп болур. Кичээниңер — ол база кажар оптугларның бир аргазы-дыр. Паспорттуң хоолга-зын интернет-биле чорударда, канчаар-даа фотошоптап ап болур.

Ниитизи-биле мындыг хевир-лиг болгаш хакерлерге акшазын оорлаткан 64 билдиришкн бисте кирген. Мындыг херекти

истеп тодарадыры дыка берге. Чүгле кайы региондан акшаны уштуп алганы билдинер, арткан чүүлдерни тодарадыры берге. Ынчалза-даа өске регионнарда эрге-хоойлу ажилдакчылары-биле кады ажилдажылга чоруп турар.

— Эрткен чылын мээң уруумнуң эки куруглай бер-генин, дарый акша хереглеп турарының дугайында «вкон-такте» сайтызында арнындан эштеринче дилег чагаалар чоруткан. Долгаарга, тутпас. Каш хонук эрткенде, ол сайты-да ооң арнын үрээни билдине берген. Ол үениң дургузунда эштеринден акшаны чору-дуп берип турганнар-даа бар болган.

— Ийе. Ол база дыка неп-тереңгей таварылга-дыр. Ын-чангаш чурттакчы чонну амгы үениң чаа технологияларын амыдыралга ажыглавайн кан-чаар, ынчалза-даа кичээңгей-лиг болурунче кыйгырып турар кижиге-дир мен.

АВТОРДАН: Кижиге төрел-гетениң бүгү үезинде кем-херек үүлгедиглери туруп келген. Ол үениң депшилгезиниң аайы-биле база «сайзырап» оор. Кажар оптуглар амгы үениң дериг-хе-рекселдерин шингээди ап, хүн, харын-даа секунда бүрүзүндө оорлаарының чаа аргаларын тып турар. Ынчангаш, шынап-ла, республиканың чонунга кичээңгейлиг болурун, эң ылангыя улуг назылыг кижилер банкоматтарга кайы хамаанчок кижилерге кар-тазын сунмазын, оон кодун айтып бербезин, боттары ону канчаар ажыглаарын шингээди алырын күзээр-дир мен.

Дарый АВЫДА чугаалаш-кан.

Тываның ат-сураглыг кижилери

АЛДАРЛЫГ МААДЫР МАЛЧЫН

1948 чылда коллективтиг ажил-агыйлар организастаар шимчээшкин Бай-Тайгага эгелээн. Кызыл-Дагга 1951 чылда «Тиилелге» колхозту тургускан. Ынчан Үрүлө Шыраповна биле Салчак Херелович Канданнарның өг-бүлөзи колхозка кирип алырга, ажил-агыйның хоюн кадарар ажилды берген. Хойнун уксаазын экижидери, продуктулуун бедидери, баш санын өстүрери колхозтун хойжузунуң кол сорулгазы дээрзин Канданнар билип алган. Тускай эртемниглерниң аргасүмезин, өөредиин ажиллап тургаш, кызымак ажилдаан түңнелинде, көргүзүглерин экижидип эгелээн. 1959 чылда, Үрүлө Кандан чүс баш төрүүр хойдан 147 хураганын ап, менди доруктурган, бир баш хойданна 3,3 кг дүктү кыргып алгаш, Тываның хойжуларының күш-ажылчы чарыжыга бирги черни ээлээн. 1960 чылда Үрүлө Шыраповнага Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскан. Тываның төөгүзүнде бо бедик атты бир дугаар алган херээжен кижилер ол. Үрүлө Кандан хөй чылдарда кыштын соогунда, чайның изинде берге болгаш харыскалыг мал ажилын кылып чораан-даа болза, он ийи оолду, кысты божааш, өстүрүп, кижизиткен. Ынчангаш аңаа Маадыр ие атты тывыскан. Шак мындыг ийи дакпыр маадыр херээжен кижилер Россияда безин ховар, харын-даа чок чадавас.

САЛГАЛДАРЫ

Ийи дакпыр маадыр Үрүлө Шыраповна биле алдар-аттыг сураглыг малчын Салчак Хереловичниң оолдар, кыстары шуптузу школаны дооскаш, улус ажил-агыйына ажилдаар эрге-жок чугула эртем-билигн чедип алганнар. Беш кижиле ада-иезин салгаан малчыннар чораан, амгы үеде оларның ажи-төлү өгбелериниң бо буянныг ажил-херээн чедишкенин уламчылап чоруурлар. Канданнарның уругларының уруглары база хөй болган. Бо материалга оларның бирээзи, сураглыг малчыннарның ийи дугаар оолу Улуг-оолдун, оон өөнүн ишти Татьяна Хунажыковна оларның ажи-төлүнүң ажил-ижиниң дугайында допчузу-биле таныштырайн.

Канданнарның өг-бүлөзинге ийи дугаар оол төрүттүнген. Мага-боду улуг-шырак болурга, Улуг-оол деп адап алганнар. Адынга дүгжүр узун, шырак, эрес-кежээ, шимченгир оол болуп өзүп келген. Кызыл-Даг школазының чедики класын эки демдектерлиг дооскан. Ынчан оолдар машина-техниканы кончуг сонургаар. Улуг-оол ындыгларның бирээзи болгаш, чолаачы мергежилге өөренип алгаш, ажилына тааржы берген.

Аныяк эр Красноярскиниң кооперация техникумун дооскан чараш кыс Татьяна Хомушкун биле Тээлиге таныжып алган. Ол Көп-Сөөктүн ажил-ишчи малчын арады Хунажык Хомушкунун уруу, алдарлыг башкы, шыдыраачы Буяндының, сураглыг мөгө Кировтун думмазы болган. Хып дээн аныяк ийи кижилер

боттарының сагыш-сеткилинге, бодалынга, аажы-чаңынга тааржып, ынакшыжа берген. Татьяна биле Улуг-оол Кандан 1962 чылда кудазын эрттирип, өг-бүлө туткан. Кайызы-даа төлөпиг ада-иениң холунга өскөн болгаш, канчаар амыдырап-чурттаарының айтырыгларын билер. Бай-Тайга кожуунуң хереглекчилер ниитилелинге ажил дилеп чедэ бээрге, тускай эртемниг кадрлар чугула херек болган. Таяны Тээлиге аш-чем болгаш үлетпүр барааннарының садынга ажилдаарын, Улуг-оолду малчын коданнар кезип садыглаар автолавкага чолаачы-садыгжыга ажилдаарын сүмелээн.

Садыглаары берге ажилдың бирээзи. Таяны садыг ажилын экижидип, хөгжүдеринге бодунуң күш-ажылчы үлүүн кирир дээш, тускай өөредилге чери дооскан, бо херекке сагыш-сеткилинден бердинген кижилер болгаш чамдык бергелер турза-даа, ону шыдажып эрткеш, ажилын шуудаткан. Удаваанда районнуң мурнакчы садыгжыларының одуруунга киргеш, мактады берген. Автолавка чолаачы-садыгжызы Улуг-оол баштайгы үезинде складтан малчыннарга херектиг хире барааннарын боду ап алгаш, малчыннарга садып турган. Ынчан чамдык барааннары улус албас-даа болу берген. Ону болдурбазы-биле кодан бүрүзүңге баргаш, кымга кандыг бараан херегиниң чагыын алгаш, эккеп бээр болу берген. Ол кайы-даа талага кончуг эки болган. Ийи-үш чыл ажилдааш, Таяны-даа, Улуг-оол-даа боттарының ажил-ижин эки билер, мергежилди садыгжылар болу берген.

Канданнарның салгакчылары Дүрген-оол биле Саяна.

Тээлиге беш чыл чедишкенин ажилдааш, Улуг-оол, Татьяна Канданнар амыдыралының аайы-биле Кызыл хоорайга көжүп келгеш, Татьяна — гастрономга, Улуг-оол Тыва АССР-ниң Садыг яамызына ажилдай берген. Татьяна Хунажыковна садыг ажилының чажыттарын, чүнү кылырын билер, онаашкан ажилына ээ-харыскалыг болганындан, хөй чыл ажилдааш, ажилына тааржы берген. Садыгжыларның оолу Дүрген-оол Кандан хоорайның агаарына таарышпас деп түңнелди эмчилер үндүргеш, арыг агаарлыг черге көжөрүн сүмелээн. Оолунуң кадыкшылы дээш өскээр көжөр ужурга тава-

рышканнар. Чараш, байлак, арыг агаар-бодуштуг, мал, чер, садыг ажилы сайыраан Би-Хем кожуунче көжөрүн шийтпирлеп алганнар. Бо өг-бүлениң ээлериниң чоруу чогуңгур, ажил-херээ бүдүңгур, ак сеткилдиг, аас-кежиктиг улус болган. Татьяна Канданни Ээрбек суурнуң садыг-

Улуг-оол биле Татьяна Канданнар.

га, Улуг-оол Канданни «Кызыл тараачын» совхозтун Ээрбек салбырының малчыннарын кезип садыглаар автолавканың чолаачы-садыгжызына ажилдаарын саналдаарга, күзөлдүү-биле хүлээп алганнар.

Бо өг-бүлө Ээрбек суурга он тос чыл чурттап, ажилдаан. Татьяна Хунажыковна ук черниң садыг ажилын көскүзү-биле экижиткен. Районнуң хереглекчилер ниитилелиниң садыгжыларының ортузунга, чарышка шаңналдыг черлерни алыр мурнакчы садыг-

турган садыгын оолу Дүрген-оол биле кенни Саянага хүлээди берген, олар аңаа алды чыл хире ак сеткилдиг ажилдааш, боттарының хуу ажил-агыйын кылыры-биле чорупкан. Ээрбек сумузу Кызыл кожуунга каттыжа бээрге, Кызыл кожуунга, Кызыл хоорайның хереглекчилер

баш саны дүрген өзүп, көө турар. Амгы үеде шээр мал баш саны беш чүс ашкан, малы чеден четкен, он чылгы малы база бар. Малнар Ээрбектиң Чаргы-Баада Сайыр-Аксы деп черде кыштап турар. Бо өг-бүлө, ажи-төлдүг. Улуг уруу Сайыр Кызыл хоорайда Енисейни талазында чаа туткан эге шк да башкылап турар, үш уруу Улуг-оол Салчакович оолу, кызыл-агыйжы дээш мактаар, чылдарда чедимчелиг ажил чурттап, ажи-төлүн өстү алган буянныг чери Ээрбек ынакшылын илередип, мын одуругларны ол бадыргыла. Ээрбек-Аксын, Сайыр-Аксын куруг кагбаан-на бис. Эрге-чассыг Дүрген-оол Эзледип каан-на бис.

Сайыр-Аксын, Ээрбек-Аксын куруг кагбаан-на бис. Саянага, Дүрген-оолга Эзледип каан-на бис.

Улуг-оолдарның улуг уруу Людмила Кандан ийи уругу улуу Татьяна — Иркутск хире уруглар садында кижилер дикчи, бичиизи Рада — юр ол Якутияда ажилдап-чурт чоруур. Уругларының бичи Долаана Кандан (Аракчаа) бичи эртемниг, Эрзин кожуу ажилдап, чурттап чоруур, д оолдуг.

Татьяна биле Улуг-оол Канданнар ажи-төлү эки ажил чурттап, уругларын төлөпигжилер кылдыр өөредип, кижилер чоруурунга чоргаарла. Олар хүндүлүг дыштанылга даа болза, шыдаар шаа-б ле уйнуктарына, оолдарын кыстарына деткимче, дуза чедирип чоруурлар.

Маадыр Үрүлө Кандан аваның ажи-төлүнүн амгы үеде улуу — Улуг-оол Салчакович. Ынчангаш ол хөй санду малларының амыдыралы ажил-ижин хайгаарап көрү херек болу берген таварылга өөнүн ишти Татьяна Хунажыковна-биле деткимче, дузазын чедирип чоруур буянны хүндүлүг акый, чаавай.

Тываның алдарлыг уруу ийи дакпыр маадыр Үрүлө Шыраповнаның херек турал каалын кылгаш, төрүттүңг черинге тургузар дугайында саналды хөй-ниити үндүрү келирге, оолу Улуг-оол Салчакович чүүлүдүгүнүң деткээ ону кылырының бүгү ажилын бодунга хүлээнип алгаш чедишкенин күөсеткен. Херетураскаалын ТР-ниң уруу чүүлүнүн алдарлыг ажилдаачызы, скульптор Александр Ойдуң кылган. Ону Бай-Тайганы Кызыл-Даг суурнуң Культур бажынының чанында Алдар шөлүндө тургускан.

Өгбелериниң буянны ажил-херээн чедишкенин уламчылап чоруур Улуг-оол Салчаковиче, Татьяна Хунажыковнага, оларның тура-сорукут ажи-төлүңг чаа 2016 чылда быжыг кадыкшылы аас-кежиин, өөрүшкүнү, чедишкенин, ак орукту күзө каалыңар!

Таан-оол ХЕРТЕК

Фото-чуруктарны өг-бүлө архивинден алган.

УЛЕГЕРЛИГ БАШКЫ

Мээн даай-авам Түлүш Нина Түлүшевна 31 чыл дургузунда Түлүш-Терек ортумак школазын-га ажылдап чоруур. Ол 1985 чылда Кызылдың педагогика институтунун филология факультетин дооскан. Хей чыл-дар дургузунда школага орус чыл болгаш литература баш-чылап келген. Нина Түлүшевна өреникчилерге быжыг билиг-ни өрүтпүп, чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче-ге хей оолдар, кыстарны үдөп, өрөм-билигге чедирип, оларны кижиздип каан. Ооң ол чымыш-аңгы ажыл-ижинге ынак болгаш суургалдыын, кызымаан киж-и аргап ханмас.

Чүтпө школада ол ажылы-би-ле кызыгаарлаттынмай турар. Ол чогаалчы база ус-шевер, урукчу, ыраажы, танцы-самга-аа салым-чаяанныг. Тываның аңгалчылар эвилелиниң кежи-

гүнү. Ооң бижээн хей санныг шүлүктери номнарында, солун-нарда, журналдарда парлаттын-ган. Шүлүктери кижизидикчи ханы уткалыг. Төрзэн чурт, бойдус, на-йрал, өг-бүлө, ынакшыл, дириг амытаннар, үнүштер дугайында шүлүктери кижиниң сагыш-сетки-лин чайгаар-ла хайныктыра бээр. Нина Түлүшевна хостуг үлөрин халас эрттирбес, бирээ-ле чогаа-дыкчы чүүлду кылган турар.

Амыдырал-чуртталгазынга ынак, кызымаккай чоруу-биле мал ажылынга, чер ажылынга база кончуг хандыкшылдыг, но-гаа, чимис, арбай, тараа тарып өстүрүп чоруур.

Спорт, күш-культурага база хандыкшылдыг. Чиик атлети-ка, хаак мөөрейлеринге, уран чүүл көрүлдөлөрүнге кир-жип, шаңналдыг черлерни ап, хүндүлөл бижикитер, өртек-тиг белектер-биле үргүлчү шаңнадып

келген.

Ол — коллективинге, чонун-га, өөреникчилеринге, төрөл-дөргүлүңгө хүндүткелдиг. Ооң бөдүүн, чазык-чаагай мөзү-бүдүжү чонга, ажы-төлүңгө, бис-терге, дуңмаларыга үлөгер-чижек болуп чоруур. Мен база даай-авамдан үлөгер ап, амы-дыралда тургустунуп келир бил-динмес чүүлдерни оон билип ап чоруур мен.

Ол дыка хей өөреникчи-леринден аңгыда, дуңмаларын, чээннерин база дээди эртемниг кижилер кылдыр өөреткен. Ооң үлөгерин эдерип, чуртувустун ажыл-агыйының аңгы-аңгы адыр-ларында ажылдап чоруур бис.

Нина Түлүшевна — күш-ажылдың хоочуну, республика, Россия чергелиг шаңналдарның эдилекчизи.

Шончалай ШАҢМАК,
Ак-Туруг суурнуң «Хүн-чүгөш» садының башкызы.

КЫШКЫ ДЫШТАНЫЛГАНЫ — АРТЕККЕ!

Кышкы дыштанылга хүн-ринде Тывадан 10 школачы «Артек» лагеринче дыштанып-раан. Кышкы дыштанылга-инде уруглар Воронцовтарның, уювтарның ордуларын, сураг-торус чогаалчы А. П. Чеховтуң кың-музейин дээш, оон-даа-да Крымның онза солун чер-рин көргөннөр. Уругларга эң-не ундурбас болуушкун — Чаа-лды уткааны, каяа-даа эвес, ып-барып сураглыг Артекке! Кара-Далай эрииниң кыдыын-Аюр-Дагның эдээнге уруглар катыйлары база артистер-би-рийнал-хөгөп, Соок-Ирей биле ажыгаштың байыр чедиреиш-ин, чигирзиг белектер болгаш «бурашканың» суй белээн-аннар.

«Артекке» уруглар сонуур-дарының аайы-биле яны-у бөлгүмнерже, секцияларже-ип турган. Кыс уруглар чым-ойнаарактар, чинчи-шуру-е каасталгалар кылырын-а оолдар футболдаарынга-т сонуургалдыг болганнар. Тей ортумак школазының өреникчизи Кива Иргит фут-га «Эң-не дээр халдакчы» номинацияга шылгаарааш, дүлөп бижики-биле шаңнаткан. «Далай» отрядының кежигүнү-тинная ортумак школазының

өөреникчизи Сайын Хертектиң ады «Артектиң» төөгүзүңгө кир-ген. Тывадан келген бичи оол далайжы доңнарның эң-не берге хевирин 18 секунда дургузунда баглапкаш, чаа рекордту тургус-кан. «Янзы-бүрү хемчеглерге улуг сонуургал-биле киржир дээш, чамдыкта дүне 1 шакка чедир бе-леткенгеш, даң бажында 6 шакта оттуп турдувус. Хүн чурумун сагы-вайн турзувусса-даа, вожатыйла-рывыс бистерге бүгү талазы-биле дузалажып турдулар» — деп, Сайын сактып чугаалады.

Шыдыраа маргылдаазынга эң-не дээр дөрт ойнакчының

санынче Кызылдың № 15 школа-гимназиязының өөреникчизи Денис Хомушку кирген. «Бистиң отрядтың уруглары төрзэн чуртун чугаалаарга, өске уруглар Тыва дугайын улуг сонуургал-биле дыңнап турду. Мен Тываның эң-не чараш бойдус-чурумалдыг черлериниң фото-чуруктарын көргүстүм» — деп, Элиста Баян-оол чугаалады.

Үш неделя билдиртпейн эрте берзе-даа, эки сактышкыннар, чаа эш-өөрү-биле таныжылга артекчилерниң сагыш-сеткилинге утундурбас арткан.

Бистиң корр.

ЧОРГААРЛАНЫР ДАЙЫНЧЫВЫС

Эрзинчилерниң бир чоргаар-ыр дайынчызы Данил Чалзыраевич Дажымба — Ада-чурт-га дайынының киржикчизи. 1923 чылдың январь 1-де-рен сумузунга төрүттүнгөн. 2 чылда Тываның Араттың колостуг шеринге албан-ээлгезин эрттиргеш, кыска-ин дургузунда шериг мерге-тин кызымаккай шынгээдип-ан. 1943 чылда ТАР-ның кежигүнүңгө кирген. Данил Чалзыраевич Ада-чурттуң Улуг-тынынга Украинаның Ров-Дубно, Сурмичи, Деражно-гаш өске-даа хоорай, суур-ын хосташкан. Ооң шериг-ээн эрттирип турган взводу-зынның 22 танкызын, 10-тту, 3 дотту болгаш хей-ныг пулеметтуг кезектерин-ткаан.

«Кижиниң байы — ажы-үнде» дээринде ышкаш, Да-нил Чалзыраевич биле Кыргыс-даевна Дажымбаларның 9

ажы-төлү шупту төлөптүг киж-илер болган. Олар республиканың улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап чо-руурлар.

Эң-не улуг огул Данов Да-нилович милицияның подпол-ковниги, республиканың ИХЯ-зының КАИ даргазынга хей чыл-дарда үрө-түннелдиге ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. «РФ-тиң хей-ниити корум-чурум камгалалының тергее» аттың эдилекчизи. Тамара Даниловна — Тываның Дээди судунга хей чылдарда ажылдаан, «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» аттың эдилекчизи. Демьян Данилович — КГБ-ниң капитаны, амгы үеде башкы. Татьяна Даниловна — Тыва телерадиокомпанияның хоочуну, Россияның Журналист-тер эвилелиниң кежигүнү, «ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы» аттың эдилекчизи. Денис Данил-ович — Тываның ОБЯ-зының өрт өжүрүп кезээниң хоочуну.

Тимур Данилович — Убса-Нуур ыйгылаажының инспектору. Хеймер кызы Долаана Данилов-на — «Кристалл-Фарма» ажил-агый фармацевтиг компанияның директору. Дажымбаларның ажы-төлүнүн ниити саны 57 киж-и четкен.

Данил Чалзыраевич Да-жымба Ада-чурт дайыны ордениниң бирги чергези, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун хүндүлөл би-жи, Ленинчи юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну» база Улуг Тирилгениң медальдары-биле шаңнаткан. Эрзин район Советиниң депутатынга, СЭКП Эрзин райкомунун кежигүнүңгө каш удаа сонгудуп чораан.

Бистер, эрзинчилер, улуг дайынчывыс дээш чоргаарла-нып чор бис. Ону кажан-даа утпас бис!

Чечекмаа САДИ.

ТР-ниң алдарлыг ажылдак-чызы, депутат.

• Чыл эгезиниң айыыл-халаптары

ИЕЗИНИҢ АМЫЗЫНГА ЧЕТКЕН

Кижини өлүр эттээн деп каразыттырган аныяк эрни полицияның №78 пунктузунун ажылдакчылары туткан.

Бо чылдың январь 17-ниң дүнезинде оперативтиг де-журный тус чер эмнелгезиниң ажылдакчыларындан Шивилиг суурнуң 52 харлыг, бажынче аар кемдеткен херээжен чурттакчы-зын эккелгенин, ооң медресел чок чыдарын дыңнаткан медээни алган. Каш шак болганда, кем-дээн киж-и чок апарган.

Ол факт езугаар истекчилер РФ-тиң КК-ниң 111 чүүлүнүн 4 кезээ-биле (кемдээн кижиниң кадыкшылынга өлүмгө чедирер аар кемдээшкенин кичээнге чогу-биле чедиргени дээш) ке-земче херээж оттурган.

Оперативтиг истелге үезинде № 7 полиция пунктузунун начальнигиниң удуртулгазы-

биле тус чер полициязының ажылдакчызы каразыттырган кижини туткан. Ол Кызылда чурттап турар, 33 харлыг, бир чыл бурунгаар кижиге удур үүлгедиг кылганы дээш шиит-тирип чораан эр болган. Оон аңгыда ол каразыттырган киж-и өлгөн херээженниң огул дээрзин полицейжилер тодараткан.

Авазын ол ооң чурттап ту-рар черинге эттээнин херек үүлгеткен огул билинген, ооң чылдагаанын — иезин көөр хөөн чок чорук деп тайылбырлаан.

Амгы үеде каразыттырган ки-жини РФ-тиң Кеземче-чорудулга кодекзиниң 91,92 чүүлдери-биле тудуп хоругдаан.

Алдынай ЧАМЗЫРЫН,
Тыва Республика тала-зы-биле ИХЯ-ның парлалга албаны.

ТООРУКТАП ЧОРААШ...

Январь 14-те берге байдал-дарны шиитпирлээр төптүн дежурныйынче медээ кирген.

Улуг-Хем кожунунун Беш-Кара-Суг деп черге, Ишти-Хем суурнуң мурнуу-чөөн талазында 15-18 километр черге тоорук чыып чораан 40 харлыг эр киж-и пөштен аңдарлып баткаш, оор-газын кемдеткен дээрзин ол ме-дээге дыңнаткан. Ооң байдалы аар дээрзин кады чораан өөрү бадыйтаан. Олар улус чурттап турар черге боттары чедип шы-давас, чүге дээрге чер дагыг болгаш кадыр. Ынчангаш, хадыг картындан туткан казанакка ту-румчуп алганнар.

Ол-ла хүн камгалакчы-лар болгаш эмчилер олче үнүпкеннер. Ишти-Хемге маши-

налыг четкеш, орук чогуңдан ооң ыңай чадаг чоруур ужурга тава-рышканнар. Олар январь 15-те, дүнекиниң 3 шакта, ол казанакка четкеннер. Кээрге когараан киж-и хей кемдээшкенин алганындан мөчээ болган. Ол байдалдың дугайында истелге органнарын-че дораан дамчыткан.

Эрткен чылдың күзүнүңде пөш тооруун хереглээн киж-и хей болганындан Тывага ону массалы-биле чыып турганын сагындыраал. Ынчан чамдык тоорукчулар азып, өскөлери ыяштан-даа аңдарлып турган. Оон туржук чангыс черден тоо-рук чыып турган улус аразынга өлүрүшкүн база болган.

Бистиң корр.

ИЙИ ХАРЛЫГ УРУГ...

Балгазын суурга болган өртке 2 харлыг уруг амызын-дан чарылган.

Бо чылдың январь 14-те Балгазын суурнуң Мелиора-торлар кудумчузунда бажыңга болган өрттү өжүрүп турар үеде халап болган черден ийи хар-лыг кыс уруг болгаш ооң беш харлыг акызы тыылган. Рос-сия Федерациязының Истел-ге комитетиниң Тыва Респу-бликада эргелели ол фактыга хамаарыштыр истелге мурнунун хыналдазын кылган.

Амгы үеде оон илерээни бол-за, январь 14-те, 18 шак үезинде,

ол уругларның 24 харлыг иези оларны ээн бажыңга каапкаш, эжиниң бажыңыңа орган. Ол үеде өөскээн өрттү өжүрүп турар үеде тыылган уругларны меди-цина албан черинге чедирген, ийи харлыг чаштың амы-тынын камгалап ап шыдаттынмаан, а оолдун байдалы дыка аар.

Өрттүң болган чылдагаанын тодарадып турар.

Алла НУРСАТ,

Россияның Истелге коми-тетиниң ТР-де эргелелиниң парлалга албанының ажил-дакчызы.

ҮШ ХАРЛЫГ ООЛ КЕМДЭЭН

Январь 17-де өрттен камгалалдың төп пунктузун-га арны-бажы, холдары, ты-ныш органнары өрттенген үш харлыг оолду ачазы эмнел-геге эккелген деп дыңнадыг республиканың №1 эмнелге-зинден кирген.

Ол өрттү өжүреринге өртке удур федералдыг албанның күштери киришпээн, чүге дээрге өрт болган бажыңның турары Сельскохозяйственная кудум-чузундан дыңнадыг келбээн. Өрттү бажыңның ээлери ботта-ры өжүрүп алганнар.

Ол халаптың болган чыл-

дагаанын илередири-биле Россияның ОБЯ-ның Тывада Кол эргелелиниң Кызыл хоорай-да хайгаарал ажил-чорудулга ажилдакчылары барганнар. Тодарадыкчы Антон Логинов «Өрттүң болган чылдагааны — бичи кижиниң опчок чоруу бол-ган. Адазы бажыңдан үнүп бар чоруй огулунуң заживалка фонары-биле ойнап органын көргөн-дир. Өрт үнүп турда ол бажыңыңа чааскаан орган» — деп дыңнаткан.

Луиза НАМЧЫЛ,
Россияның ОБЯ-зының ТР-де Кол эргелели.

«ШЫННЫН» почтазындан

АВАЗЫНЫҢ ЧОРГААРАЛЫ

«Ие кижиниң өөрүшкүзү — аяк-төлүндө» деп шаандан тура тыва улустун мерген чугаазы бар.

Аяс Алексеевич Кыргыз Бай-Тайга кожуунун Шуй суурунга 1975 чылдың май 1-де төрүттүнгөн. Авазынын чаңгыс оглу бичизинден-не кижизиг, хүндүлээчел, шимченгир болуп өзүп келген. 1992 чылда школаны дооскаш-ла, улаштыр, кожуун эмчизинге аар-саар ажилдар кылып, күш-ажылчы базамын эгелзэн.

Авазы Бай-Тайга кожуунун хүндүлгелдиг башкызы, ниитизи-биле 42 чыл, а уруглар садында 31 чыл ажыг эргелекчилеп ажилдап чоруур. Ол — Тываның Өөредилге яамызынын хүндүлел бижиктериниң, Тыва Республиканың хөрек дем-дектериниң эдилекчизи, Россия Федерациясынын Өөредилге яамызынын профэилелиниң хоочуну.

Аяс Алексеевич 1993 чылдың 6 айның төнчүзүндө шериг албанынче аъттаныпкан. Ол шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турган үезинде, командирлеринден шаңнал-мактал база командьлал черинден огул эки кижизиткени дээш четтиргенин илереткен бижиктери-биле авазын өөртүп турган. Аястың шеригге өөренип алган эртеми инструктор-кинолог. Ол шеригге ыды-биле кызыгаар камгалап турган.

Аяс шериг эрттиргеш, авазынын чанынче эп чедип келгеш-ле, уруглар садынга ажил-агый эргелекчизи болуп ажилдап эгелзэн. Ол ажилдап тургаш-ла, ТывКУ-нун көдээ ажил-агый факультетиниң зоотехник салбырынга бот-өөредилге-биле өөренип алган. 2005 чылда өг-бүлө тудуп, куда-доюн дүжүргөн. Аныяк өг-бүлө ам 4 ажи-төлдүг. Ооң өөнүн ишти Чинчи Седиповна база-ла 2004 чылда ТывКУ-нун көдээ ажил-агый факультетин дооскаш, ол-ла факультетке лаборант башкы болуп, күш-ажылчы эге базамнарын эгелзэн. Улаштыр бот-өөредилге-биле ийи дугаар дээди эртем чедип, Россиянын эрге-хоойлу суд академиязын дооскаш, юрист мергелжилдиг болган. Амгы үеде Кызыл кожуунун судунда ажилдап чоруур. Оларның улуг оглу Тавын-Тажы Кызылдың 5 дугаар школа-гимназиязынын 8-ки класында, ортун

оглу Найдан Каа-Хем суурунун 1 дугаар школынын 5-ки класында, уруу Белек-кыс Каа-Хем суурунун 1 дугаар школынын 3-кү класында, хеймер кызы Анита 2 харлыг.

Аяс Алексеевич 2008 чылда Тываның каайлы албанынче күрүнениң каайлы инспектору-кинолог болуп ажилдап кирген. Шеригге чедип алган кинолог мергелжиле төрзэн Тывазынга бараан болурунга ажыктын бадыткаан.

Аяс Алексеевич Чита облазынын Забайкальскиде чурттар аразынын эрттирилге пунктузунга ажылынын аайы-биле сургакчылап, россияжыкдат кызыгаарынга ажилдап, 2008 чылда Кыдатка болуп эрткен делегей чергелиг олимпиада үезинде эрттирилге ажил-херзэн төлөпиг чорударынга улуг үлүг-хуузу кириштирген. Ол сургакчылаашкыга хыналда үезинде Кыдаттан кирип орган машинадан наркотиктиг бүдүмелди (ыды-биле) тыпкан. Ол болуушкун соонда, Забайкальскиниң каайлы албанынын даргазынын Тываның каайлы албанынын даргазынга Аяс Алексеевичини шаңналче кириерин сүмелзэн дугайында бижик келген. Ооң соонда А.А.Кыргыз Тываның каайлы албанынын даргазынын акша шаңналын алган. Ол ыды-биле кызыгаарга чаңгыс эвес удаа наркотиктиг бүдүмелдерни тыпкан. Тываның Цагаан-Тологой каайлы эрттирилге пунктузунга бистиң талаже кирип орган моол хамаатынын барбазындан наркотиктиг эмнерни база тыпканнар.

Аяс Алексеевич Тыва биле Россиянын чаңгыс демнежилгезиниң 100 чылында ТР-ниң Баштыңынын база Россиянын Кинолоттар хүнүндө Иркутск хоорайнын ДОСААФ-та ыттар клувунун даргазынын хүндүлел бижиктеринге төлөпиг болган. Ол ышкаш 2014 чылда Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламентизиниң) Хүндүлел бижин Каң-оол Тимурович Даваа аңаа тывыскаш.

Авазы база өг-бүлөзи Аяска чоргаарланып, өөрүп чоруур. Амгы үеде ол Кызыл кожуунда уругларның спорт школында директорнун оралакчызы — ажил-агый удуртукчузу болуп, эки ажилдап чоруур.

Чечек САЛЧАК.

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА, МӨӨРЕЙЛЕЖИП...

Эживистиң ээлчеглиг юбилейинге тураскааткан шыдыраа мөөрейи бедик деңгелге эрткен. Николай Оюн Мечи чылынче киргелекте, ногаан олуттуг тодуг-догаа, томаанныг Хой чылында мугур 70 харлап алгаш, ойнаар оран-сава чогуңдан ол-бо черлерден үндүр-киир сывыртадып чоруур хоочун шыдыраачы өөрүн аштыг-чемниг, арыг тыва сүттүг сарыг шайы-биле хүндүлел демдеглзэн.

“Ирбис” спортчу төпке болган ук маргылдаага 13 шыдыраачы долгандыр ойнаар система-биле, амданныг аяк шайны аартап ора, мага хандыр мөөрейлежи, оюн-баштак чугаа солчуп, дыштанып ойнады. Бо өргзениң подвалынга чүгле улуг-хүннерде ойнаарын чөпшээрди, Тывага улуг теннистин баштайгы базамын эгелзэн Вадим Сүге-Маадырдан суралгыг мөге шыдыраачы коллегавыс чангыс дилээр, ол оран-саваның айыыл чок чоруун, арыг-силиин, аап-саап септелгезин хайгаарап көөр албан-дужаалдыг ооң ачазы Монгуш Мунзукович кыраан назыда кызыдып-кыйыткан кээрден амытаннар бистерни деткээниге өөрүүр-дүр бис.

Бүдүн хүн үргүлчүлзэн маргылдааның түннелинде 50 хар безин четпзэн, чекпе дег чыпшынып, бистен салдыммастан акшыыр ай, хүнү четпзэн аныктарымыс Вячеслав Ооржак биле Эрес Ооржак кырганнары “кырашаап” каапкан. Олар бирги, ийиги черде. Үшкү черден бо одуругларның автору Даңзы Салчак халбактанып чыдып калган. Дөрткү черге Андрей Бегзи төлөпиг болган. Бешки шаңналдыг черни, маргылдааның эң улуг назылы, 83 харлыг, спорт мас-

теринге кандидат, чогаалчы өгбе Алдын-оол Содунамович Ондар алган.

Хоочун шыдыраачы эш-өөрү дээш ийлээр чыгыш ишти-хөңүн, кударалын, сагыш човаашкынын илередип, адааннажып-мөөрейлежи чоруур ак сеткилдиг, дузаар-гак, ачы-буян чедирип келген эштериниң аттарын онза-лап айтыр черле артык эвес. Оларның бирээзи, онза-гай турнирни организаастап эрттирген бирги разрядчы Николай Оюн. Ол — инженер-механик мергелжилдиг. Оожум, топтуг, ажилгыр, кезээ, хол куруг олурбас, хөй чылдар дургузунда хөглүг, омак көшкен хемчиктерлиг Кур-Чер суурга “Победа” совхозка инженер-механиктеп ажилдап тургаш, бир катап хову турлаанга “Сельская жизнь” сеткүүлдү номчуй бээр, сөөлгү арыннарында үш, дөрт көштүг шыдыраа бодалгалары таваржы берген. Хостуг үезинде оларны сайгарып бодап орда, ховуга ажилдап турган механизаторлар Николайның чүге чүгле чааскаан ойнап турарынын чылдагаанын эл-депсинип сонуургаарга, харын-даа мырыңай чурттуң чүрээ найысылал Москва хоорай-биле харылзаалыг, этюдтарда бодалгаларның харызын шын тыпкаш, дораан-на чагаа хавынга суккаш, айтып каан адресче саадатпайн, чорудуп турары илерзэн. Ооң түннелинде Николай Кыргызович “Победа” совхозтун тараалаң шөлдеринге дүн-хүн чок дүжүт ажааган машина-техника, трактор, комбайннарның туруушкун чок ажилдаарын хандырбышаан, чайлыг, хостуг үелерин база халас ытпайн, шыдыраалавышаан, хары угда ийи “койгун” адып алган шыдыраачы механик болуп,

спортчу ады алгып эгелзэн. Чымыштыг ижин дооскаш имиртин уткуй бажынын кирип кээр, Москвадан куткан чагаа чыткан. Чем-д чивейн, четтикпейн, номч-кааптарга, Н.К. Оюнга шыдыраага бирги разрядтын на-мазын күүсеткенин бадытка-таңмалыг шынзылга бижик “Сельская жизнь” сеткүүл спорт килдизи тывыскаш болган. Көдээниң хөөнүн хө-чок эки билер спортчун өөрүшкүзү хайныккаш, са-гыш-сеткил көдүрлүүшкү өкпе, чүректи өттүр дегте сүлдөзүн бедидип, сүзү арыглан.

Николай Оюнун бистундарал чок, улчумал салыныг, узун назылыг хоорайныг, хоочун шыдыраачылар от-дынга ооң чоок эки Байла-оол Монгуш (бистин аравыс чок) эккеп ойнаткаш, 60 хардан өрү назылыг ашактар-ле таныштыргаш, сагыл че-тирткен. Баштайында дыңна-турарымга, Байлак-оол биле Николай балык-байлаң, а-мең чугаалажы бергенде салдынышпас хөөрежир ул-болган. Сөөлүндө билдин-келзе-ле, кайызы-даа хү-хөлгелиг — машина-балга-тыг болгаш кады балыктаа-каттаар, тооруктаар, аңнаа-куштаар эжишкилер ыш-жыл.

Шыдыраачы коллегавы төрүттүнгөн хүнүнге турас-кааткан турнир организа-тап, уурук-сууруктап узун уйгузун мөңгези-биле уд-бээр эштерин утпайн, 70 хар-лаан юбилейин таварышты өкпе-дарыш чокка өөрүшкү бистиң-биле үлежи эрттир-нинге өөрүп четтиргенивист-илердип, Николай Кыргы-овичиге чоргаарланыр-ды-бис.

Даңзы САЛЧАК

Кызыл хоорай.

УКРАИНАДАН ИРГИ БЕ?

1958 чылда Кызылдың башкы училищезинге өөрени берген мен. Бирги курсчулар-ны хөгжүм херекселдеринге өөредилге-биле шуптувусту хынааш, мени скрипкага өөренир сен дзэн. Ону аажок сонуургап, кичээлдерин үспейн чоруп турдум. Башкымның нациязы еврей дээр чораан. Ам адын, фамилиязын-даа сагымас-тыр мен. Мени аажок мактаар, менден улуг, өске курстан бир акый база бар. Ол скрипкага езулуг ойнап турар. Бир катап концертке-даа ойнаан бис. Сактырым «Хандагай-ты», «Во поле береза стояла» деп ырыларның аялгаларын күүсеткен бис.

Ийиги курска өөренир дээш кээривиске, башкымыс чок, чуртунче чоруй барган дээр болду. Скрипка башкызы чок болганындан 2-ги курсту халас

эрттирген мен.

Баян башкызы кыс кижиге, ону аажок сонуургап, ооң өрзелин бо-ла бакылай бээр турдум. Ол башкы мени эскерип кааны ол ыйнаан, боду-ла мени баянга өөредип эгелзэн. Ынчаар-ла баянга уруглар ырыларын ойнап, өөренип алган мен.

Ол башкымның өөнүн ээзи дайын киржикчизи турган. Училищеге баян башкызы тургаш, озал-ондакка таварышкыш чок болган. Ооң орнунга өөнүн ишти Роза Степановна баян башкылай берген деп дыңнаан мен.

Роза Степановна өөреникчилерин өөреткеш, чорудуп-каш, мени арттырып алыр. Ооң баянга ойнавышаан, ырлааш, карааның чажын чодуп каап ырлаар ырызы бар. Сөөлүндө башкым-биле кады мырыңай ырлап турар апарган мен. Үшкү

курс ынчаар доозулган.

Күзүн 4-кү курска өөренип чедип келгенивисте, Роза Степановна мени кый деп алгаш: «Өг-бүлелиг апардым. Өөм ээзи шериг кижиге, ынчангаш ону албан-хүлээлгезин эрттирери-биле Чита хоорайже чорудуп турар. Мен кады чоруурум ол. Хөгжүмге салым-чаянныг-дыр сен. Уран чүүл талазы-биле улаштыр өөренир болзуңа эки, меңээ чедип кел. Мен уран чүүл школынга ажилдаар чыгы боор мен» — дээш, адресин меңээ берген.

Ам бодап турарымга, ол башкым Украинадан ирги бе? Чүге дизе «Киевтин вальзынга» база дыка ынак, ону үргүлчү ойнаар, ырлаар турган. Ол ырының утказы Украина-биле холбаалыг.

Диизенмаа ДАМЧАТ-ООЛ.
Биш-Хем кожуун,
Тарлаз суур.

ОПТУГ, КАЖАР МӨЛЧҮКЧҮГЕ АЛЫСПАНАР!

Тыва чон белең-селең үен-даян чүве кылбас, биче сеткилдиг улус. 2012 чылдан бээр хамык улустан акша-төгөрик мегелеп мөлчүп алыр кажар, оптуг херзэженнер тыптып келген. Ооң удуртукчузу каяа-даа орта ажилдавайн чораан, чер кезип чоруур А.Э.Бадыргы деп 40 хар ажып чоруур аныяк кижиге. Аңаа акша чедирген 40 ажыг орус, тыва болгаш өске-даа аймак-сөөк кижилерниң судче берген хомудалдарынын аайы-биле төлээр акшазынын түңү 7 млн. рубль ажыг. Суд приставтары ону тыппайн, чурт иштинде истеп дилеп, чарлаан.

Ол акша чээп алырда, чон аразында ажилдап чоруур авазын мур-нунга тудуп алгаш келир. Авазы улуг албан-дужаалдыг дарга кижиниң авазынын кады төрээни кижиге деп тургаш, уруунга акша чээп алы-рынга дузалаар. Артында хол үжүүн нотариус таварыштыр бадыткадып тургаш, акшаны чээп алыр. Ынчаар-

га ылап-ла, бүзүрелдиг кижиге авазысты бердивис деп когараанна бодап турган боор чорду. Уруунун ол чээп алган акшаларын сүртүп кижилерге авазы кандыг-даа сагыш човаашкын чок, харын-даа олар боруулуг чүве дег, хөрөктенири дың хоранныг-дыр.

Бистиң мөлчүкчүвүс база ие. Ол ол төлүнүң сагыш-сеткили авазы дилзэн кижилерниң аксы-дылында кырган-авазынын шугулдаанын дан та кайы хире дүймөп, аажык үрелип турар чүве?! Аяна кезек үеде чаштынар-ла ыйнаан, бүдүн назынында чаштынар дзэн эвес! А бир-терде, мөлчүдүп алган кижилердин чүү боор, Бурган мурнунга кемини бар эвес, чөптүг чорукка бүзүрзү-ле-дир бис. А бо мөлчүкчү аныяк херзэжен мынча хөй кижилерни аксы-дылындан, бүзүрелин тоо-көрбээниндан кайын өөндөлээр!

И.МОНГУШ болгаш акша мөлчүдүп алган бөлүк кижилер.

Кадыкшыл — эртиневис

ЭРТЕ КЕЛГЕНИ ДЭЭРЕ

Амыдыралдың берге байдалда-
ынга таварышкан уругларга, элээ-
лерге болгаш оларның ада-иеле-
ринге дуза көргүзөр тускай төптөр
сыйыраңгай чурттарда бол-
гу Россияның аңгы-аңгы-даа ре-
гионнарында ажиттынып турар.
Уругларның болгаш элээдилериниң
жииктиг кадыкшылының байдалы —
рунениң чаагай чоруунун, нацияның
интеллектуалдыг болгаш мөзү-бүдүш
үнелинин, келир үеде чурттуң со-
циал-экономикалык байдалының кол
көргүзүү.

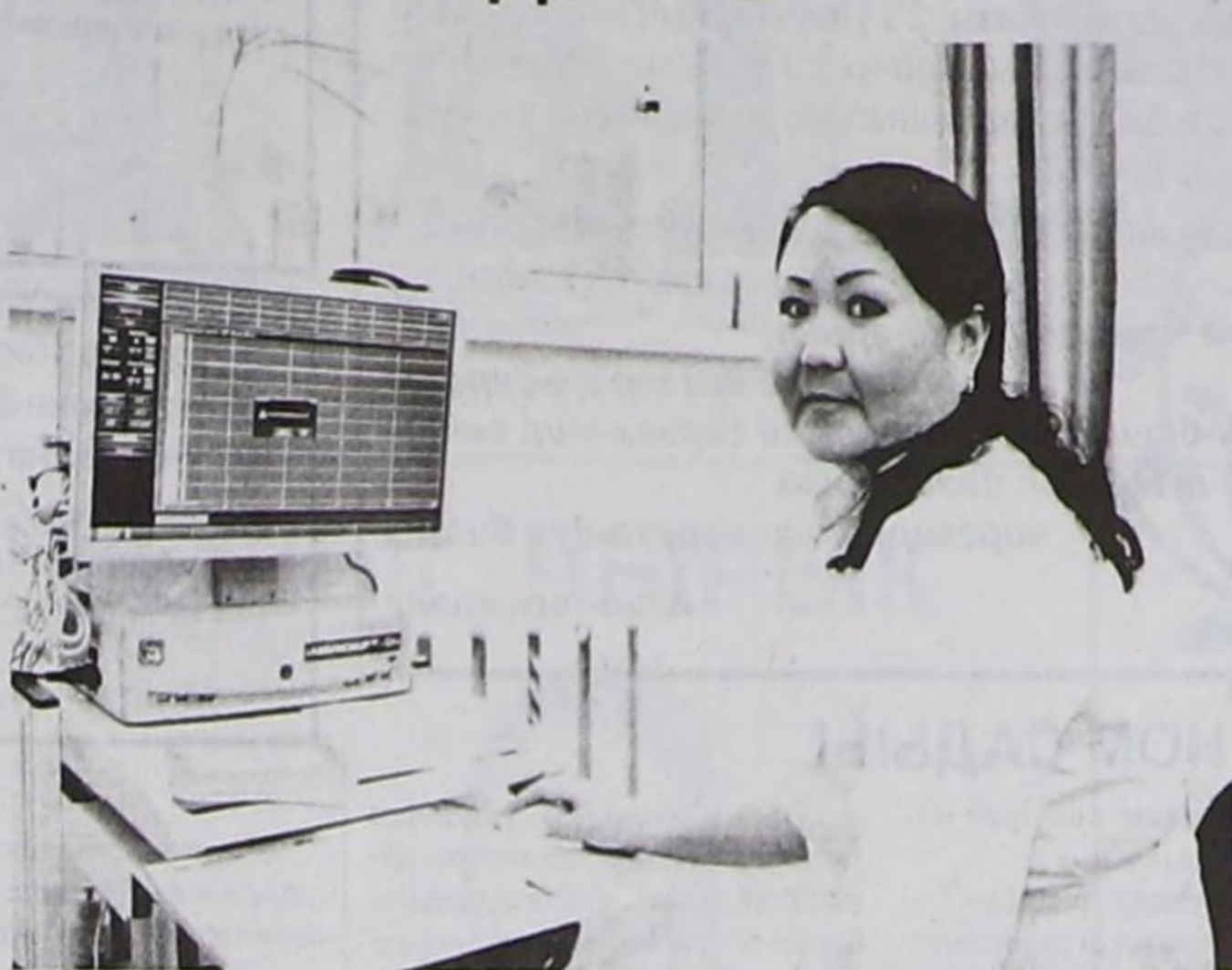
ТР-ниң Чазааның 2014 чылда «Тыва
Республиканың девискээринде назы
түзүннөр ортузунга бодунуң амы-ты-
ныңга четтинер чорукка удур профилак-
тика ажылының база ону болдурбазының
комплексиг планын бадылаарының
айында» айтышкынын боттандыра-
-биле найысылалдың Комсомольская
дүмчүзунда 37 дугаарлыг бажында
республиканың уругларның катап эм-
нэшкин болгаш реабилитация төвүнүн
сталган бажында республиканың
жииктиг аарыглар эмнелгезиниң төвүн
15 чылдың сентябрь 26-да ажиткан.

2015 чылдың IV кварталының дургузун-
төпке 1255 уругну хүлээп алган. Психо-
терапевт эмчиниң хүлээп алышкынынга
0 уруг келген. Чеден беш өг-бүлөгө
«султацияны, элээди уругларга бот-
хайлаң психиктиг коррекция ажылын
уткан. Психолог 125 уруг, 36 элээдилер
га 18 ада-ие-биле чугааны кылган.

Төпте арттерапия (уруглар боттарының
оргушкунун чуруур), сагыш-сеткил
йлушкунунга удур (стресс) терапия
«мблиокор» (аңаа уругнуң коргушкун-
рын оожургадыр болгаш илередир),
«лектросон» (уругларга тускай карак-
л кедиргеш, ток дамчыштыр сагыш-
хилин, нерв системазын оожургадыр)
анстарны чорудуп турар.

«Амбриколор» деп тускай чаа де-
-херекселге уругларның холунга гел-
тан тускай аппаратты кедирип алгаш,
елиниң, сонуургалының аайы-биле
ону, мультфильмнерни азы хөгжүмнү
иторга салып бээр. Оожум аялганың
элгези-биле олар эмчиниң айтырыгла-
нга харыылап ора, коргуп, сүрээдей
өр болза, мониторнуң экраны түр ка-
-карарып, эмчиниң компютеринге
күзүлгөр — кызыл өңнүг, а оожургай
эрге, ногаан өңнүг кылдыр көстүп
өр болду. Эвээш дизе-ле, 5 сеанс
нда, уругларның нерв системазы
кургаар, дараазында сагыш-сеткил
йлушкунунга чедир психиказы туруш-
апаар. Сагыш-сеткил дойлушкунун
кургадыр дыштанылганың сенсорлуг
элинге уругларны чымчак креслога
тырып алгаш, караңгы өрээлге чараш
йдус-чурумалдыг чуруктарны теле-
-орга көргүспүшаан, оожум хөгжүмнү
надырга, ала-чайгаар-ла оожургап,
анизм дыштанып бээр. Ол-ла өрээлде
еки дээрге сылдыстар чырып турган
кудуска чыттырып алгаш, база дыш-
дырар болду. Чылдагаан чок ажынып,
пыктаныр, хорадаачал, мотаттынар
тларга бо дыштанылга өрээлдери дыка
ыктыг дээрзин бодум аңаа олургаш,
ердим.

Республиканың психиктиг аарыг-
р эмнелгезиниң төвүнүн эргелек-
чи Чечен Монгуштуң чугаазы-биле
арга, үениң сайзырап-хөгжээни-биле
л орап салгалдың аажы-чаңында
ерлишкенин эскертинип турар. Ын-
гаш оларның ишти делегейин, өскээр
аалаарга, сагыш-сеткилинде чүү болуп
арын барымдаалап чугаалажыр болза
1. Уругларның назы-хар аайы-биле
ы-чаңында өскерлишкенин, кол-
-чурум баксыраанының, хеп-хенертен
пыктанырының чылдагааннары өг-

Төптүн психиатр эмчизи Долаана Монгуш.

бүлезинде байдалындан база чугула
хамааржыр. Ынчангаш төпте өг-бүлениң
психиктиг терапиязын, «Өг-бүлө школа-
зында» аңгы-аңгы темаларга кичээлдерни,
лекцияларны база эрттирип турар.

Эмнээшкин аарыг уругларның ада-
иениң эмчиге бүзүрелинден дорт
хамааржыр. Тыва чон ам-даа психиатр
эмчилерден сестир, ында чүгле угаан-
медерели, сагыш-сеткили аарыг кижилер
эмнеп турар деп бодаар. Сагыш-сеткил
дойлушкуну (стресс) алган кижиге чогуур
үезинде биске кээрге, сагыш аарыы до-
раан эмнеттине бээр.

Бир кижиге азы дириг амытан уругну улуг
коргутканының түннелинде, оң сагыш-
сеткили баксыраан азы бир-ле чүүлге
хомудан уруг удуйайн, дүвүрөп хонар.
Ынчангаш оларга комплексиг дузаны
дарый чедирер апаар бис.

Школа назыны четпээннер, эге класс-
чылар, элээдилер-биле тускай ажылдаар
программаларыг бис. Сөөлгү үеде са-
гыш-сеткили дүвүрөп турар уругларның
саны көвүдөп турар. Чижээ, эш-өөрү
уругну кыжырып, көрбестей бергенде азы
башкылары кончуп, шүгүмчүлөп туруп
бээр, аңаа сагышсырааш, уйгу-чыдыны
баксырап, чүнү-даа херекке албастай
бээр. Оон уржуундан өөредилгези баксы-
рап, кичээлдерин шижээдил шыдавастап,
бажынындан дезип, багай чаңчылдыг
уруглар-биле эдержип эгелээр. Чамдык
уруглар-биле чүгле чаңгыс удаа чугаа
кылыптарга-ла, оларның ишти-хөңнү
билдинип, арга-сүмө кадарывыска, эм-
нээшкин-даа херек чок болур.

Чугаазы чедир үнмээн, өзүлдөзиз озал-
дай берген, кыска школа программасын-
дан чыдып калган болза, эки эмнээшкин-
ден эштеринге чедир өзүлдөзиз сайзырап,
эмнеттине бээр.

Эң дүшкүрлүг үе — чаңгыс-аай күрүне
шылгалдаларының үези (ЕГЭ). Ол ынчан
доозукчу класстарның өөреникчилери,
оларның ада-иелери эмчилерден база
«бүзүрел телефону» дамчыштыр дузаны
дилээр. Уругларның-даа, ада-иелериниң-
даа ол үеде сагыш-сеткили дойлуш, коргуп,
сүрээдеп, уйгу-чыдынын «чидириптерин»
билир болгай бис — деп, ол чугаалады.

Төпте амбулаторлуг болгаш стаци-
онарлыг салбырларда 35 ажылдакчы бар.
Уругларның, элээдилериниң психиатр эмчи-
лери Долаана Монгуш, Лиана Тембирел,
психотерапевт Сайлык Ондар, психолог-
тар Чойган Ондар, Анастасия Седип, ло-
гопед Айлана Ооржак, төптүн эргелекчизи
Чечен Монгуш олар хүлээп алышкыны
чорудуп турар. Стационарда 15 орун бар.
Уругларның өөредилгезин үзүктелдирбес
дээш, Кызылдың школа-интернадының
башкылары төпте кичээлдерни мини-
класста эрттирип турар. Логопед эмчи
Айлана Ооржак уруглар 1 харлыында 10

сөстү чугаалап турар ужурлуг дээрзин чу-
гаалады. Бичии уругнуң чугаазы оон эвээш
болза, логопед эмчиже баары күзөңчиг.

Психиктиг аарыгларның кадыкшыл
төвүндө «бүзүрел телефону» 24 шак дур-
гузунда ажылдап, эмчилери уругларның,
ада-иелериниң дыңнадынга дарый дуза-
ны чедирип, сайгарылганы кылып турар.

Уруглар болгаш элээдилер ортузунда
психиктиг ундаралдың, амы-тынынга
четтинер чоруктуң санының өзүп тура-
ры психиктиг аарыгларның кадыкшыл
төвүн ажыдарынга чылдагаан болганын
Тываның Кадык камгалап яамызы дем-
дегеп турар.

Республиканың психиктиг аарыглар
эмнелгезиниң кол эмчизи Снежана Дук-
тен-оол оон мурнунда өг-бүлөгө психиктиг
айтырыгларны чугаалашпас турган болза,
ам үе өскерилгенин демдегледип:

— Психиктиг кадыкшылдың айты-
рыгларынче ада-иелериниң болгаш уруг-
ларның кичээңгейин хаара тударын
кызыдып турар бис. Эки талаже байдал
өскерилген, республиканың кожууннары-
га семинарлар үезинде улус боттарының
аарышкылыг айтырыгларын айтыраары-
дан кортпас апарган. Психиктиг аарыглар
эмнелгезинче уругларны, элээдилерни,
ада-иелерни чалаарывыска келбес турган.
Ам шупту байдалдар тургустунган. Уруг
учетче кире бээр, келир үезинде багай
салдарлыг деп бодаар. Ол ындыг эвес.
Психолог чүгле бодунуң картотеказын
долдурар. А учетка аар аарыг уругларны
алыр бис. Республиканың бүгү кожуунна-
рындан амбулаторлуг салбырга 3-тен 17
харга чедир, стационарга 10 хардан өрү
уругларны хүлээп алыр. Кол кичээңгейни
15-17 харлыг элээдилерге угландырып
турар. Бо чүгле эге чадазы-дыр, ам-даа
кылыр ажылдар хөй.

Бичии уруглар ортузунда амы-ты-
нынга четтинер чорук үш чылдагаанныг:
бирги черде — өг-бүлөдө чөрүлдээр,
уруг-дарыының, ылаңгыя элээдилериниң
айтырыгларын ада-иелериниң билбеси
багай түннелге чедирип болур; ийиги чер-
де — элээди назынында баштайгы ынак-
шыл; үшкү черде — эш-өөрүнүн аразында
чөрүлдээр, школаның талазындан
билишкин чогу, чедир үнелөөзү — деп,
ол чугаалады.

Төптүн ажылы эки түннелдерни
көргүзүп эгелээн. Психолог, психиатр,
психотерапевт эмчилер комплексиг
дузаны чүгле уругга эвес, өг-бүлөгө база
көргүзүп турар. Төптүн эмчилери ажылдың
онзагайын эки билер, арга-дуржулгалыг
кижилер. Ынчангаш ада-иелер бедик шы-
нарлыг профессионал эмчи дузазын херек
апарганда өй-шаанда ап турары эргежок
чугула дээрзин эмчилер сүмелеп турар.

ШЫН ЧЕМНЕНИРИ ЧУГУЛА

Чүрек — кижиниң мага-бодун болгаш
шыңганнын хан-биле хандырар,
аажок улуг ажылды кылып чоруур
орган.

Чүрек-дамыр аарыгларын тывылды-
рар чылдагааннарын бирээзи — шын эвес
чемненилге. Хан дамырларының ханала-
ры кылыннаарга, ол черге үстер, ылаңгыя
холестерин чылган соонда, атероскле-
роз болгаш өске-даа чүрек-дамыр аарыг-
лары тытып эгелээр. Аарыгның кол
өөскүдүкчүлери — шын эвес чемненилге,
семирири, таакпылаары, арагалаары,
сагыш-сеткил дойлуур, коргуп-сүртээр
(стресс), бедик хан базышкыны, диабет,
амыдыралдың шимченгир эвес чоруу
хамааржыр.

Кижиге кадык чорааш, чүрек-дамыр
аарыгларын баш удур болдурбазының
дугайында бодавазы билдингир. Чүректи
ажыктыг бүдүмелдер-биле «чемге-
рип», багай чаңчылдардан адырлып,
амыдыралдың кадык-овур хевирин шилип
алыр болза, ол үр үе дургузунда кижиге
ажыын көргүзөр.

Кадыкшыл аш-чемден дорт хамаар-
жыр. Кижиниң чиген аш-чеминиң бир
кезии белок база чигир бүдүмелдерден,
а бежи үстен бүткен боор ужурлуг. Алы-
зында тыва кижиниң кужуру — чаңлыг
эът. Ол ышкаш бистин аравыста чигирге
ынактар кайы хөй. Бо чорук ханга аар,
нарын бүдүмелдерни тывылдыраарыга
улуг салдарлыг. Хан дестелип, дамырга
борбактажып чыдып, чүрекке азы баштың
мээзинге айыылды тургузуп болур.

Эмчилерниң шинчилелдеринден
алырга, чүрек-дамыр аарыгларының 80
хуузу — шын эвес чемненилге, хоралыг
чаңчылдардан, а 20 хуузу өске чылда-
гааннардан тытып турар.

Республиканың аарыгларга удур
кадыкшылга төвүнүн терапевт эмчизи
Менги Сюрөн чүрек-дамыр аарыгларын
баш бурунгаар болдурбазы-биле шын
чемненириниң дугайында берген ажык-
тыг сүмелерин номчукчуларга танышты-
раалы:

— Чиир чемиңерже балык аймаан
хөйү-биле кирип туруңар. Балык үзү
чүректин ажылын экижидиринге улуг
дузалыг;

— Эът аймаан чиирин эвээжедип,
ылаңгыя чаңлыг эъттен ойталаарын
кызыдыңар;

— Чочак-тараа, фасоль, сула чарбазы,
баклажан, ногаан горох, үс чокка быжыр-
ган картофель, инжир, чернослив дээн
чижектиг үнүштерин тургузунда клет-
чатка артык холестеринни организмден
үндүреринге дузалаар;

— Үскүр сүт аймаандан кылган аш-
чемни (ак саржаг, йогурт, мороженое,
быштак) үскүрү эвээш азы шуут үс чок
аш-чем-биле солуп кааптыңар;

— Дустуг чемнерни чиирин эвээже-
диңер. Дус (хлорид натрия) дамырларга
багай салдарны чедирер;

— Калий холумактыг ногаа, фрукт
аймаан (виноград, банан, сүт, брокколи,
киви...) хөй чигирге, гипертонияның тып-
тыр айылы эвээжээр;

— Далгандан кылган болгаш чигирзиг
чемни чиирин эвээжедиңер. Чигирни
аргалыг болза, ары чигири-биле солуп
кааптыңар;

— Чуурганың сарыг кезээ, сметана,
үстүг быштак, баар, бүүрек дээн чижектиг
аш-чем аймаандан ойталап туруңар. Ак
саржагы хүнде 10 граммдан хөй эвести
чип болур;

— Чиир чемиңерге ногаа болгаш фрук-
ту аймаан көвүдөдир кирип туруңар.
Кат-чимисте клетчатка ижин-шөйүндүге
аш-чем хайылдыраарын экижидер.

Бо сүмелерни күүседир болза, чүрек-
дамыр аарыгларын аарыыр айыыл
эвээжээр.

Арынны Шончалай ХОВАЛЫГ белеткээн.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чинчи-шуру садып алыр мен.

Харылзажыр
телефону:
8-923-374-95-81
8-929-317-24-22.

Реклама

Байыр чедиришкени

Чаа-Хөл кожуунун Булуң-Терек суурда чурттап чоруур бистиң ынак ававыс **Күнзенмаа Килимовна ДАЖЫ-НАВА** январь 27-де 70 харлаар. Ол — 5 оол, 2 кыстың эргим авазы, 23 уйнуктарның ынак кырган-авазы, күш-ажылдың хоочуну. Ававыска төрүттүнген хүнү-биле быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, узун-назынны күзедивис.

Эргим авай, 70 харның бедик артын ажып келдиң,

Эң-не чазык, шырай-арның аныаксыг хевээр-ле-дир.

Адак-бышкаң, чиик-чаагай сергек-тир сен.

Ажы-төлүң ол дээш сеңээ чоргаарланып чоруур-дур бис!

Ажы-төлүңден.

ЕЗУЛУГ НОМ САДЫ

Дүргедээшкенин, берге-дээшкенин бо үелерде кижилер экини эки деп эскерип, бичии-даа бол, чымчак сөстөрү чогуур черлерге азы хууда кым-бир кижиге сөглөп, демдеглеп чорза, кончуг-ла таарымчалыг болур-дур ийин. Чоокта чаа Кызылдың Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 57 адрессте Тываның ном үндүрер черинге кире бергеш, ында чаартып кылган өрээлде чаа

ажыттыг ном садынын магададым.

Оон мурнунда коридорда бичии киоск турганын даңазарга, дерилгези, таарымчалыг-даа езулуг-ла үениң негелдезинге дүгжүп турар деп болур. Шил витриналарда бар номнарның дөгерезин көрүштүг кылдыр делгеп каарга, номчукчунуң сонуггалы дораан оттул кээрин аңаа келген садып алыкчыларның хамаарылгазындан эскердим.

Тыва номнар чок, уругларга тааржыр литература чок-ла дигир болгай бис. Чаа ном садынын барып сонуггал, ында аңгы-аңгы чылдарда үндүрген, кандыг-даа жанрның номнарын көрүңер даан. Өртөктөү үени-биле дыка чиик, 20 рубльден өрү. Кандыг акша-хөреңги-биле, кымның бодалы-биле ном садар чаа өрээл тыптып келгенин сонуггал, мактап шаг-ла болдум.

Нина СЕРЕНОТ.

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинатының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛИ!» деп акцияны чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл—чолаачылар эргениң шынзылганы негетинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледин көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергелдерге өөредир-биле чылда доктаамал чоруп турар:

«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияларның чолаачылары;

-айылдыг чүктөр сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук шимчээшкенин дүрүмнериниң техминимуму;

-бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировкасы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүң айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап өөренир өртехниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графигин өскерттир арга бар, өөренип турар кижилерге бүрүзүңе онзагай кичээлдер.

Айтырыг салыр телефоннар:
(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555
Полевая кудумчузу, 120.

Долгачар, келиңер, автошколаның дуржулгалыг башкыларына өөрениңер, бедик мергелдиг болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң
Өөредилге адырынга хайгаарал албаны тывыскан.
Төлевирлиг үндезинге парлаан.

Вашу рекламу
читает вся Тува на
страницах газеты
«ШЫН».

«ШЫН» — га-
зета, которая
распространяется
на всей террито-
рии республики.
Т: 2-18-10.

Государственное унитарное предприятие Проектно-сметное бюро ЖКХ РТ

г. Кызыл, ул. Красных Партизан 30, 2 этаж

— Чуртталга бажыңары, коттедждер.
— Малчыннар турлаанга кыштаг, болгаш малчынның чурттаар бажыңы.
— Чер участогунуң хоорай тудуушкун планы (градостроительный план).
— Бажыңарны болгаш квартираларны эде планнаары болгаш чаартып кылыры.

Ажыл тел: 2-32-59, 3-20-64 факс: (39422) 2-32-59
соталыг телефон: 8-923-265-1028,
guppsbrr@mail.ru

Реклама

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямазы.

Кол редакторнун хүлээлгезин
күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
секретарь—2-30-69, редакторнун оралакчызы—2-17-91, бухгал-
терия—2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал
килдизи—2-03-88. Реклама, чарлал килдизи—2-18-10, Тел/факс
(394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 4588. Номери парлааткан дужааганы: график езуугаар
— 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000007
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуни-
кациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Респу-
бликасы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрү-
түрүттүң дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа ф-
лары, дындагылары дээш авторлар боттары харылаар.

Магазин «ТКАНИ»
Швейный цех
Ул. Рабочая 227. 8(39422) 2-27-55

- Национальный шелк.
- Национальная одежда: (тон, шейгедек, тыва бөрү, платок, содак-шудак) Шьем по вашим размерам, по вашим тканям.
- Костюмные, портфельные, школьные костюмы.
- Матрасы, подушки, одеяла.
- Постельные комплекты из бязи, по вашим размерам, из бязи, по вашим размерам.
- Фурнитура, посуда, ковры.

Педиатр (бичии уруглар эмчизи) база гас-
теролог (ижин-баар эмчизи) дуржулгалыг эмчи
Уйну-ооловна Доспанчик 18 харга чедир уруг
хүлээп турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу,
3/3 кабинет 306. Баш удур бижиттирип алыр теле-
фон: 8-923-55-99-365.

ОГРН 315171900002116

Телевирлиг үндезинге

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Пий-Хемского района поступило заявление гражданина РФ **Биче-оол Александра Кыргысовича** о предоставлении земельного участка из категории земель населенных пунктов, сроком на 11 (одиннадцать) месяцев, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, с. Хадын ул. Таежная, общей площадью 1000 кв.м. (площадь ориентировочная, учтенная по материалам межевания), разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации отделом земельных отношений и архитектуры администрации Пий-Хемского района принимаются письменные заявления по данному извещению.

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кужугет Б.В.

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление **Манзынмаа Аяс Викторовича** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйственного назначения, с общей площадью 1000000 кв.м. (площадь ориентировочная, учтенная по материалам межевания), расположенного по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, местечко Чеди-Паш с разрешенным использованием для сельскохозяйственного использования.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района Куулар.

Бистиң эргим, ынак, кежээ, төрөлзирек, чараш, малын өчөраан дун огулус **Сат Айдыс Ундунович** 2015 чылдың ноябрь 3-те айыыл-халапка таварышкаш, аныак-чаш наздан, ада-иезинден, дунмазындан, эш-өөрүндөн, төрөлдер шүүлүктөрүн тураскаадып чөраан көктүг-шыктыг Хөндөргей олар-белчири делгемнерлиг Кара-Суундан чарлып чор Кадыг-берге үелерде ажыг-шүжүүвүстү үлежип, сагыш-сөөкү оожургадып, чагыг-сүмезин берип, моральдыг база риалдыг деткимчени көргүзүп келген улуг чааавыс Сат Алдын-ооловнага, угбавыс Куулар Чечена Чигжит-ооло кырган-ачазы Сергей Попай-ооловичиге, кады төрээнери күдээлеривиске, Хөндөргей ортумак школазының коллекте, Хөндөргей ортумак школазын 1989, 1990 чылдарда дө чаңгысклассчыларывыска, Чөөн-Хемчик кожуунуң школалар директорларына, Чөөн-Хемчик кожуунуң өөредилге эргеле коллективинге болгаш оон төпчүткен бухгалтериязының дакчыларына, Хөндөргейниң коррекциялыг школазының лээш», «Херел» уруглар садтарының, көдээ Культура бажың сумунуң чагырга черлериниң коллективтеринге, Кызыл, Сат тай, Шагаан-Арыг, Хандагайты, Ак-Довурак, Суг-Аксы, Чадаа келген төрөлдеривиске болгаш кудаларывыска, огулустун дунмазының чаңгысклассчыларына, чаңгыскурсчулары Чодаана — Кызыл аразында пассажирлер аргыштырып чолаачыларга, ескен-төрзөн суурувус Хөндөргейниң чону ч чер-чурттугларывыска, бүгү-ле төрөлдеривиске черге мөгейип, улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Ачазы Ундун Чамзырын
авазы Аяна Сергеевна Сатта